

ДО ПИТАННЯ ПІДБОРУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДІАГНОСТИКИ ВІДДАЛЕНИХ НАСЛІДКІВ СТРЕСОГЕННИХ ВПЛИВІВ НА ОСОБИСТІСТЬ

Статтю присвячено висвітленню проблеми підбору психодіагностичного інструментарію для діагностики віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість. Описано й обґрунтовано вибір конкретних методик для проведення дослідження.

Ключові слова: посттравматичні стресові розлади, стрес, віддалені наслідки, особистість, психічний стан.

I. Вступ

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується постійними змінами суспільно-політичного життя, радикальними соціально-економічними реорганізаціями, професійними трансформаціями та іншими факторами, які постійно й безпосередньо впливають на людину. Людство весь час піддається впливу різних техногенних, природних, соціальних стрес-факторів, що безумовно негативно впливає на психіку людини.

Існування та життєдіяльність індивіда невід'ємна від дії максимальних навантажень, боротьби, суперництва, переживання невдач або успіху, тобто тих чинників, які зумовлюють виникнення такого явища, як стрес.

Нездатність людини подолати стрес призводить до негативних наслідків у соціальній, поведінковій, психоемоційній та професійних сферах особистості, що у свою чергу може спровокувати різноманітні прояви посттравматичних стресових розладів, дезадаптивної поведінки тощо.

Саме питання збереження психічного здоров'я зумовлює необхідність підбору психодіагностичних методів для діагностики проявів посттравматичних стресових розладів (далі – ПТСР) та подальшого підбору корекційних методів [2; 3; 5; 9; 10].

Важливі орієнтири щодо розуміння наслідків катастроф і сенсу допомоги потерпілим від них є в працях, присвячених активності суб'єкта життєдіяльності у критичних ситуаціях (К.О. Абульханова-Славська, О.В. Брушлінський, Л.Ф. Бурлачук, Є.І. Головаха, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, О.О. Кронік, С.М. Миронець, В.О. Моляко, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Ю.М. Швалб). Суттєве значення для розвитку цієї теми мають дані про особливі психічні стани та реакції, що спостерігаються в екстремальних і субекстремальних ситуаціях (Ю.О. Александровський, Г.О. Балл, Ф.Ю. Василюк, М. Горовиц, Л.О. Китаєв-Смик, М.Д. Левітов, Е. Ліндемман, Р. Ліфтон, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко,

О.М. Морозов, А.І. Нягу, Р. Питман, Г. Сельє, Н.В. Тарабрина, Л.Ф. Шестопалова та ін.), праці з теорії та практики психологічної допомоги (О.Ф. Бондаренко, І.В. Дубровіна, З.Г. Кісарчук, В.С. Мухіна, В.Г. Панок, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко та ін.).

Аналіз досліджень з проблеми психодіагностики людини висвітлює ряд ключових завдань, від розв'язання яких залежить ефективність надання психологічної допомоги. Л.Ф. Бурлачук [1] розглядає психодіагностику "як засіб, що дає змогу отримати всебічну інформацію стосовно індивідуально-психологічних особливостей людини". Завдання психодіагностики полягає також у виявленні психологічних причин тих або інших проблем, з якими стикається людина, та розробці рекомендацій щодо роботи з клієнтами.

Для дослідження ПТСР необхідно, насамперед, підібрати такі методики, які дали б змогу оцінити вплив різних факторів віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість у комплексі.

Психодіагностика налічує безліч методик, які дають змогу оцінити соціальні, психологічні, поведінкові та психофізіологічні зміни особистості, але відсутній комплексний блок методів для дослідження цієї проблеми [4; 7; 8; 11; 13–15].

II. Постановка завдання

Мета статті – вивчити психодіагностичний інструментарій для діагностики віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість.

Завдання: описати та обґрунтувати підбір психодіагностичного інструментарію для діагностики віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість.

III. Результати

Виходячи із припущення, що характер соціально-психологічного впливу віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість є ідентичним, однак ступінь психологічного реагування може бути різним, можна говорити про необхідність застосування такого дослідницького інструментарію, що давав би змогу, з одного боку, забезпечувати порівняння отриманих даних щодо виявлення особистісних характерис-

тик, а з іншого – виявляти їхні структурно-динамічні зміни та відмінності.

Враховуючи компонент комплексності особливою вимогою до вибору методик для проведення дослідження віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість стала її адекватність та інформативність. Доцільно, насамперед, підібрати такі методики, які дали б можливість оцінити вплив різних факторів віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість у комплексі.

Вибір методів дослідження був зумовлений необхідними критеріями соціально-психологічного супроводу осіб, які зазнали впливу віддалених наслідків стресогенних впливів, у тому числі:

- проведення дослідження відповідало правилам проходження психологічної й соціально-психологічної діагностики;
- результати дослідження зі свого викладу повинні бути найбільш конкретними, максимально точними й нести інформацію про соціально-психологічні, поведінкові, емоційні, психофізіологічні особливості індивіда та давати прогноз його поведінки (реакції) в умовах дії віддалених посттравматичних стресових ситуацій.

Зазначимо, що залучення у методичний апарат дослідження надійності конкретних методик здійснюється з урахуванням багатьох критеріїв, серед яких: концептуальна обґрунтованість, висока валідність, психометрична надійність, можливість співставлення отриманих результатів з результатами інших авторів [1; 6; 13; 15].

Зазначені вимоги зумовили вибір таких методів і методик обстеження, збору психологічної й соціально-психологічної інформації.

Метод бесіди. Метод бесіди в дослідженні відіграє допоміжну роль, оскільки всю інформацію дає сам опитуваний. Тому бесіду як метод дослідження рекомендовано використовувати на початковому етапі для підготовки особистості до участі в експерименті. Метод базується на отриманні від учасників дослідження (за допомогою вербальної комунікації) психологічної інформації про особливості їх поведінки і психічні стани в тій або іншій ситуації. Цінність цього методу полягає в установленні особистого контакту з людьми, які є об'єктами дослідження, що дало змогу з'ясувати потрібні дані, оперативно уточнюючи й ставлячи додаткові запитання, які виникали під час самої бесіди.

Шкала для клінічної діагностики ПТСР – клінічна діагностична шкала (CAPS – DX) є основним діагностичним інструментом у клінічній (в основному в американській) практиці для визначення рівня вираженості симптоматики ПТСР та частоти його прояву. Шкала клінічної діагностики CAPS – DX за критеріями DSM-IV є модифікацією шкали CAPS, за критеріями DSM-III-R апробованою в лабораторії психології посттравмати-

чного стресу ІП РАН у комплексному дослідженні ПТСР на різному контингенті досліджуваних [16].

CAPS – DX – це структуроване клінічне інтерв'ю, за допомогою якого оцінюється симптоматика ПТСР, тривалість розладу та ступінь порушення соціального функціонування індивіда. CAPS – DX дає змогу визначити наявність симптомів ПТСР (за критеріями DSM-IV) як безпосередньо в момент обстеження, так і протягом відповідного періоду після травматичної події.

Незважаючи на те, що оцінювання симптомів у CAPS – DX основане на суб'єктивному звіті досліджуваного, підсумкова оцінка визначається лише дослідником з урахуванням особливостей поведінки досліджуваного під час інтерв'ю, а також ступеня впевненості в його щирості під час дослідження.

Зазначимо, що використання наведеної методики потребує додаткових навичок.

Міссісіпська шкала ПТСР (цивільний варіант) (Mississippi PTSD Scale). Міссісіпську шкалу (далі – МШ) було розроблено для оцінювання ступеня вираженості посттравматичних стресових реакцій у ветеранів бойових дій. На сьогодні у сфері психологічних досліджень ПТСР ця методика є найчастіше використовуваною для вимірювання ознак ПТСР. На пострадянському просторі МШ розпочали використовувати на початку 90-х рр. XX ст. під час досліджень психологічних наслідків аварії на ЧАЕС і контингентну ветеранів війни в Афганістані. Відзначимо, що МШ використовувалася у комплексі психодіагностичних інструментів.

Для визначення показників надійності МШ (як військового, так і цивільного варіанта) використовувався увесь масив даних, отриманих на вибірках представників "нормальної" популяції, професіоналів, професійна діяльність яких пов'язана з постійною загрозою здоров'ю, життю, а також громадян, котрі зазнали впливу потенційно травматичної ситуації (ветерани війни в Афганістані, ліквідатори аварії на ЧАЕС, біженці та ін.).

Отримані результати надійності (надійність методики визначалася за показником α -Кронбаха та стандартизованої α) дають підстави стверджувати, що показники російського варіанта версії МШ збігаються з показниками надійності для оригінальної версії шкали [16].

Опитувальник вираження психопатологічної симптоматики (symptom Check List-90 Revised, SCL-90-R). Методика SCL-90-R розроблена Дерогатис (Derogatis et al., 1974 a, b) за основою Hopkins Symptom Checklist (HSCL) – методики історично пов'язаної з Cornell Medical Index, яка у свою чергу основана на Шкалі дискомфорту, розробленої на початку 50 рр. XX ст. В основу розробки SCL-90-R покладено п'ять симптоматичних категорій HSCL. Первинна

версія шкали запропонована Derogatis і його колегами на основі клінічної практики та психометричного аналізу, пізніше була модифікована й валідизована до сучасної форми.

Слід звернути увагу, що шкала SCL не є методикою для вивчення особистості (за винятком опосередкованого аналізу), тобто методикою, яка вивчає типи особистості чи розлади особистості, котрі б відображалися у характерному профілі первинних симптоматичних розладів. SCL-90-R – інструмент визначення актуального (на момент дослідження) психологічного симптоматичного статусу.

Шкала SCL складається з 90 пунктів, її мета – оцінювання психологічного симптоматичного статусу загального спектра різних типів пацієнтів. Кожен з 90 пунктів шкали оцінюється за п'ятибальною шкалою. Відповіді підраховуються й інтерпретуються за дев'ятьма основними шкалами симптоматичних розладів, а саме:

- соматизації – Somatization (SOM);
 - обсесивності-компульсивності – Obsessive-Compulsive (O-C);
 - міжособистісної сензитивності – Interpersonal Sensitivity (INT);
 - депресії – Depression (DEP);
 - тривожності – Anxiety (ANX);
 - ворожості – Hostility (HOS);
 - фобічної тривожності – Phobic Anxiety (PHOB);
 - параноїальних симптомів – Paranoid Ideation (PAR);
 - психотизму – Psychoticism (PSY);
- та за трьома загальними шкалами другого порядку:
- загальний індекс тяжкості симптомів (GSI);
 - індекс наявного симптоматичного дистресу (PSDI);
 - загальна кількість позитивних відповідей (PST).

Що стосується критерію надійності шкал SCL-90-R, то використовувався альфакоефіцієнт. Багато досліджень довели самостійну цінність клінічних і психометричних характеристик SCL-90-R [16].

Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла спрямована на визначення 16 факторів особистості та дає багатогранну інформацію про особистісні риси, які називають конституційними факторами. Цей опитувальник вперше було опубліковано у 1950 р.

При інтерпретації приділяється увага, в першу чергу, "пікам профілю", тобто найбільш низьким та найбільш високим значенням факторів у профілі.

На основі отриманих даних будується "профіль особистості", при інтерпретації якого керуються ступенем вираженості кожного фактора, особливостями їх взаємодії, а також нормативними даними.

Крім базисних 16 факторів, можна виділити чотири фактора другого порядку: F-1 – тривожність; F-2 – екстраверсія-інтроверсія; F-3 – чутливість; F-4 – конформність. Д.Я. Райгородський пропонує за результатами якісного й кількісного аналізів змісту особистісних факторів та їх взаємозв'язків виокремити такі блоки факторів: інтелектуальні особливості, емоційно-вольові особливості та комунікативні властивості й особливості міжособистісної взаємодії.

Запропонована методика відображає характерологічні та поведінкові особливості особистості та дає змогу з'ясувати, за допомогою яких моделей та особливостей поведінки будуть реалізуватися властивості темпераменту.

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л.І. Вассермана (модифікація В.В. Бойко) дає змогу дослідити ступінь незадоволення особистості соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. Результати дослідження дають змогу зробити висновок щодо дезорганізуючих емоційних станів, які розвиваються у режимі пригнічення психіки, внаслідок дії віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість.

Фрустрацію часто порівнюють з гнівом і розчаруванням. Вона тим більша, чим важливішою є мета для людини. Фрустрація – це емоційна відповідь на ситуацію, коли різні обставини перешкоджають людині досягти своєї мети. Виділяють внутрішні та зовнішні причини фрустрації. Внутрішні включають особистісні недоліки, зокрема, брак впевненості у собі чи страх ситуацій, що перешкоджають досягненню мети. Зовнішні причини фрустрації включають різні зовнішні умови й обставини. На фрустраційну ситуацію кожен реагує по-різному: одна людина може подолати перешкоду на шляху до мети, вирішивши проблему раціонально; інша, зазнавши невдачі, може бути фрустрована і діяти нераціонально.

Запропонована методика дасть змогу виявити такі дезорганізуючі емоційні стани особистості, як: депресія, апатія, гіпотимія, розгубленість, тривога, страх, маревні настрії тощо.

Будь-який з дезорганізуючих емоційних станів може виявлятися у межах норми чи набувати розмірів психічного розладу, тобто психопатологічну форму, яка виникає за наявності супутніх чинників і характеризується загальними змінами нервово-психічного тону та потребуватиме вже не психологічної, а психіатричної допомоги та корекції.

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймона (СПА) розроблена авторами для визначення ступеня адаптації – дезадаптації в системі міжособистісних відносин.

Піддослідному надається текст опитувальника з висловлюваннями про людину, її спосіб життя, переживання, думки, звички, стиль поведінки та пропонується порівняти їх з власним досвідом і способом життя.

Як підстави для виникнення дезадаптації автори розглядають ряд різноманітних обставин: низький рівень прийняття себе; низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними; емоційний дискомфорт, який може бути досить різним за природою виникнення; сильну залежність від інших; прагнення до домінування.

Методика самооцінки психічних станів (Г. Айзенка). Ця методика дасть можливість виявити дезорганізуючі емоційні стани, а саме: тривожність, ригідність, агресивність та фрустрацію. Піддослідному пропонується опис різних психічних станів з проханням порівняти їх з власним станом. За результатами визначається ступінь їх вираженості за кожним станом окремо.

Методика "Коректурні проби з кільцями" Е. Ландольта відноситься до групи коректурних тестів і дає змогу дослідити інтенсивність, стійкість уваги та швидкість переробки інформації в зоровому аналізаторі. Суть завдання полягає в диференціації стимулів, близьких за формою і змістом, протягом тривалого, точно визначеного часу. Головні показники, які характеризують ефективність виконання завдання, – це час виконання завдання, кількість помилок і швидкість переробки інформації.

Проби Штанге й Генча визначають рівень резервних можливостей організму людини в стресових умовах. Це функціональна проба для оцінювання стану серцево-судинної та дихальної систем, яка полягає у визначенні максимальної тривалості вільної затримки дихання після вдиху (проба Штанге) або видиху (проба Генча).

Розглянутий нами комплекс методик є достатньою мірою розробленим, адаптованим і доступним у використанні.

IV. Висновки

Класичні вимоги щодо використання у дослідженні методичного апарату включають два аспекти, необхідні для досягнення поставленої мети, це вимоги:

- комплексності за змістом (спрямованістю) методики, які застосовуються в обстеженнях;
- комплексності процедури обстеження, що пов'язана з формою використовуваних методів і методик, сукупністю параметрів, які реєструються й аналізуються, способами інтерпретацій отриманих даних тощо.

Таким чином, систему дослідження віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість складатимуть такі методики:

- які дають змогу діагностувати функціональні можливості організму як в умовах відносного спокою, так і в умовах екстремального (стресогенного) харак-

теру; визначити психофізіологічні показники діяльності;

- які дають можливість визначити індивідуально-психологічні особливості особистості;
- спрямовані на аналіз впливу стресогенних, екстремальних умов на особистість і життєдіяльність індивіда в усіх її проявах;
- направлені на дослідження симптоматики та поширеності ПТСР, рівень порушення соціального функціонування індивіда.

Комплексний та індивідуальний підхід, системність у розумінні індивідуальності людини, систематичне викладення емпіричних і статистичних методів дослідження та пов'язаних з ними безпосередніх проблем, дали нам змогу розробити методологічну схему, яка дасть можливість всесторонньо продіагностувати та вивчити особливості впливів віддалених наслідків стресогенних станів на особистість.

Розглянутий нами комплекс методик є достатньою мірою розробленим, адаптованим і доступним у використанні.

Список використаної літератури

1. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика : учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2004. – 351 с.
2. Кокурин А. Психологическое обеспечение экстремальной деятельности / А. Кокурин // Развитие личности, 2004. – С. 190–204.
3. Колодзин Б. Как жить после психической травмы / Б. Колодзин. – М. : Шанс, 1992.
4. Комаров К.Э. Психологическая подготовка к действиям в условиях повышенного риска : учебно-методическое пособие для специалистов, занимающихся подготовкой подразделений МО, ФСБ, МВД, МЧС, Минюста России / К.Э. Комаров. – М., 2002.
5. Короленко Ц.П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / Ц.П. Короленко. – Л., 1978.
6. Корольчук М.С. Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, Т.І. Кочергіна ; за заг. ред. М.С. Корольчука. – К. : Інкос, 2002.
7. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-центр, 2006. – 580 с.
8. Корльчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-центр, 2006. – 580 с.

9. Кризисные события и психологические проблемы человека / под. ред. Л.А. Пергаменщика. – Мн. : НИО, 1997. – 207 с.
10. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
11. Леонова А.Б. Комплексная стратегия анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А.Б. Леонова // Психологический журнал, 2004. – Т. 25. – № 2. – С. 75–85.
12. Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса / А.Б. Леонова // Вестн. Моск. ун-та. Серия № 14: Психология. – 2000. – № 3. – С. 4–21.
13. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2005. – 960 с.
14. Обухова Н. Человек в экстремальной ситуации: теоретическая интерпретация и модели психологической помощи / Н. Обухова // Развитие личности. – 2006. – № 3.
15. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А.А. Осипова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 315 с.; Осухова Л. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях / Л. Осухова. – М. : Академия, 2007. – 288 с.
16. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2001. – 239 с.

Стаття надійшла до редакції 26.08.2012.

Кулаженко А.И. Вопрос подбора психодиагностического инструментария диагностики отдаленных последствий стрессогенных воздействий на личность

Статья освещает проблему подбора психодиагностического инструментария для диагностики отдаленных последствий стрессогенных воздействий на личность. Описывается и обосновывается выбор конкретных методик для проведения исследования.

Ключевые слова: стресс, стадии, отдаленные последствия, посттравматические стрессовые расстройства, личность, психическое состояние.

Kulazhenko A. The problem of selection of psychodiagnostic tools diagnosis remote consequences of stressful influences on personality

The article is devoted to the subject selection psychodiagnostic tools remote diagnostics effects stress influences on personality. Are described and justified the choice of specific methods for conducting research.

Key words: stress, stages, long-term consequences, posttraumatic stress disorders, personality, mental state.